

Ларыса ДОЎНАР,
кандыдат педагагічных навук

ГРУНТОЎНЫЯ ПРАЦЫ ДА ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ КНІГІ – ШТО МЫ ПАВІННЫ ВЕДАЦЬ?

Беларуская кніжнасць і пісьменства маюць тысячагадовыя традыцыі, і каб ахапіць і паказаць іх у адзінстве эвалюцыйнага развіцця, неабходна звярнуцца да значнай колькасці разнастайных крыніц як беларускага, так і замежнага паходжання, якія ў сукупнасці складаюць грунтоўны навуковы корпус, што дэманструе стан і развіццё кніжнай культуры Беларусі ад XI да XXI ст., раскрывае тыпалагічны склад і змест кніжнага рэпертуару і кніжных калекцый, вызначае месца і ролю кнігі ў грамадстве.

Істотны ўклад у распрацоўку крыніцазнаўства і гістарыяграфіі беларускай кнігі зрабілі навукоўцы Яўген Неміроўскі, Георгій Галенчанка, Мікола Нікалаеў, Юрый Лабынцаў, Зоя Ярашэвіч-Пераслаўцаў, Аляксандр Груша. Адзін з важных метадалагічных кірункаў – вызначэнне асноўных груп і відаў дакументаў, якія адлюстроўваюць тыя ці іншыя факты развіцця беларускай кніжнай культуры, у іх ліку бібліяграфічныя крыніцы, архіўныя дакументы (апублікаваныя і неапублікаваныя), рукапісныя і друкаваныя кніжныя помнікі Беларусі, публікацыі гістарычных дакументаў, а таксама публіцыстычныя, мемуарна-дакументальныя матэрыялы, гісторыка-культурныя нарысы, артыкулы па кніжнай культуры Беларусі ў перыёдыцы.

Яскравым прыкладам гэтаму служаць навуковыя выданні, прысвечаныя гісторыі беларускай кнігі ў перыяд Вялікага Княства Літоўскага, сярод якіх вылучаецца праца “Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны і культурных сувязей Беларусі XV – сярэдзіны XVII ст.” (2008) [1] Г. Галенчанкі, дзе апісваецца склад і выхадныя звесткі кніжных рарытэтаў, што зберагаюцца пераважна ў замежных сховішчах, адзначаюцца іх асаблівасці, неадследзаныя аспекты, указваюцца бібліятэчныя шыфры захоўвання, пералічваюцца бібліяграфічныя дапаможнікі: асноўныя каталогі і даведнікі, абагульняльныя працы па гісторыі славяна-рускай, польскай, украінскай кніжнасці; абагульняльныя даследаванні па гісторыі беларускай, “заходнярускай” пісьмовай спадчыны, кніж-

Прэм’ера рубрыкі “Навука пра кнігу” адбылася ў сакавіцкім нумары “Роднага слова”. Першым быў апублікаваны артыкул “Беларуская кніга – як мы яе разумеем?” Ларысы Доўнар (2022, № 3–4).

ных сувязей ВКЛ; апісанні асноўных сховішчаў і збораў, дзе сустракаюцца рэдкія беларускія рукапісныя кодэксy і друкі; апісанні, даследаванні асобных беларускіх і “заходнярускіх” помнікаў. У першым томе “Гісторыі беларускай кнігі” (2009) “Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага” М. Нікалаева [2] у складзе бібліяграфічных матэрыялаў вылучаны: каталогі і апісанні рукапісаў і старадрукаў; старадрукаваныя кнігі, факсімільныя выданні і рэпрынты рукапісаў і старадрукаў; публікацыі гістарычных крыніц, помнікаў літаратуры і мастацтва; літаратура. Неабходна таксама адзначыць і нядаўняе выданне манаграфіі “Кірылічныя выданні з друкарняў Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVIII стст.” (2020) [3] З. Ярашэвіч-Пераслаўцаў у перакладзе з польскай мовы, дзе ў бібліяграфічнай частцы працы змешчаны: рукапісныя крыніцы; кірылічныя друкі, апісаныя *de visu*, з указаннем месца захавання і шыфрам; апублікаваныя крыніцы; каталогі, бібліяграфіі, энцыклапедыі, слоўнікі, метадычныя дапаможнікі; артыкулы і манаграфіі. Вызначаныя аўтарамі крыніцы не толькі склалі падмурак для праведзеных даследаванняў, але і яшчэ паслужаць для працягу вывучэння кніжнай спадчыны Беларусі.

Як можна заўважыць, каб уявіць кніжную разнастайнасць Беларусі, раскрыць яе асаблівасці, у першую чаргу неабходна мець найпаўнейшы рэпертуар беларускай кнігі (рукапіснай і друкаванай) – першааснову гісторыка-кніжнагаўчых даследаванняў, якой з’яўляюцца бібліяграфічныя крыніцы. Пра іх вызначальную ролю пісалі аўтарытэтныя спецыялісты Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі (Таццяна Рошчына, Галіна Кірэева, Алесь Суша), Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (Лідзія Збралевіч, Аляксандр Сцефановіч, Марына Ліс, Алена Цітавец). Яны звярталіся да праблемы стварэння поўнага нацыянальнага бібліяграфічнага рэпертуару кніг Беларусі, які, на вялікі жаль, адсутнічае ў нашай краіне, закраналі дыскусійныя пытанні ўліку кніжных помнікаў і захавання аичынной кніжнай спадчыны.

Разнамоўны характар кніжнай прадукцыі Беларусі стаў адной з прычын яе разрозненага

бібліяграфавання і ўключэння ў замежныя паказальнікі і каталогі, выбарачнага ўліку і ў беларускіх бібліяграфічных працах, што надоўга адтэрмінавала складанне поўнай айчыннай нацыянальнай бібліяграфіі. Колькасць прац з звесткамі пра беларускія кнігі, кнігі з Беларусі даволі шырокая і разнастайная, як па моўнай, так і па тэрытарыяльнай, змястоўнай прыкметах, па відах выданняў і інш. Нават створаныя ў мінулыя часы бібліяграфічныя крыніцы не страцілі актуальнасці. Сярод іх вылучаюцца тры групы каталогаў, што адлюстроўваюць: а) рукапісныя кнігі, б) друкаваныя выданні і в) кнігазборы. Такія бібліяграфічныя крыніцы маюць вялікае значэнне для выяўлення і ідэнтыфікацыі кніжных помнікаў, якія, у сваю чаргу, і самі з'яўляюцца адмысловымі першакрыніцамі.

Бібліяграфічныя дапаможнікі рукапісных кніг. На сёння не існуе зводнага каталога рукапіснай кнігі Беларусі. Застаецца запачаткаваная ў мінулыя стагоддзі традыцыя бібліяграфічнага апісання асобных збораў і калекцый, у іх ліку – рукапісных. Звесткі пра розныя замежныя дапаможнікі, у якіх змешчаны апісанні *рукапісаў кірылічнага, лацінскага, арабскага, яўрэйскага алфавітаў* з тэрыторыі Беларусі і якія захоўваюцца ў наш час у фондах бібліятэк і архіваў Літвы, Польшчы, Расіі, Украіны і іншых краін, у пэўнай ступені адлюстраваны ў сучасных навуковых выданнях па гісторыі беларускай кнігі [1; 2; 4; 5].

Адзіная фундаментальная крыніца нацыянальнай рэтраспектыўнай бібліяграфіі – “Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. Спроба паўсяніцельнай кнігопісі ад канца X да пачатку XIX ст.” (1926) [6] Вацлава Ластоўскага і яе факсімільнае надрукаванае ў 2012 г. як сумесны праект выдавецтва “Мастацкая літаратура” і Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі. Назва прадмовы да выдання “Першая гісторыя беларускай кнігі” А. Сушы адпавядае мэтам і задачам В. Ластоўскага ў выяўленні, уліку і апісанні *беларускай рукапіснай і друкаваная кнігі*. Праца стала ўнікальнай з’явай для часоў яе выхаду ў свет і да сёння застаецца актуальнай крыніцай па кірылічнай рукапіснай спадчыне, на яе спасылаюцца і сучасныя аўтары, як вядомая даследчыца з Літвы Надзея Марозава [7].

У некаторай ступені бібліяграфічна забяспечанай можа лічыцца *рукапісная спадчына беларускіх татар*, якую прэзентуюць такія каталогі, як “Рукапісныя і друкаваныя кнігі беларускіх татар” (уклад. Л. Доўнар, Т. Самайлюк, Т. Дзем’яновіч, 1997), “Рукапісы беларускіх татар канца XVII – пачатку XX ст. з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі” (уклад. І. Ганча-

рова, А. Цітавец, М. Тарэлка, 2003), “Рукапісы татар Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораў краіны” (склад. М. Тарэлка і А. Цітавец, 2011), “Рукапісы татар Беларусі канца XVIII – пачатку XXI ст. з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораў краіны” (склад. М. Тарэлка, 2015).

Бібліяграфічныя дапаможнікі друкаваных выданняў. У адрозненне ад рукапісных друкаваных кнігі Беларусі адлюстраваны ў каталогах больш поўна. Асноўнай бібліяграфічнай крыніцай выяўлення найранейшых кніжных выданняў *на царкоўнаславянскай, старабеларускай, беларускай і рускай мовах*, якія выйшлі на тэрыторыі Беларусі за 400 гадоў ад пачатку беларускага друку ў 1517 г., служыць зводны каталог “Кніга Беларусі, 1517–1917” (1986) [8]. У 2005 г. НББ зрабіла спробу абнаўлення каталога, выпусціўшы яго на CD-ROM [9] – дапоўненае і перапрацаванае электроннае перавыданне рэтраспектыўнай бібліяграфічнай працы, адлюстроўвае старадрукаваныя кірылічныя кнігі XVI–XVIII стст., выданні на беларускай мове XIX – пачатку XX ст., выданні на рускай мове XIX – пачатку XX ст., уключае таксама кнігі са збораў бібліятэк і музеяў Беларусі, Расіі, Літвы, Украіны, Польшчы, Германіі, Вялікабрытаніі, Швецыі, ЗША і іншых; утрымлівае ілюстрацыйны матэрыял, электронныя паўнатэкставыя копіі 12 выданняў.

Найбуйнейшыя бібліятэкі і музеі Беларусі, раскрываючы свае калекцыі кніжных помнікаў праз выпуск адпаведных друкаваных каталогаў [10; 11], таксама запаўняюць прагалы ў гісторыі кніжнай культуры. Адзначым каталог выданняў кірылаўскага шрыфту XVI – пачатку XX ст. у зборах Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь, складзены Галінай Кірэевай і Наталляй Трыфанавай (2012) [12], а таксама бібліяграфічныя дапаможнікі Алены Цітавец, прысвечаныя кірылічным выданням XVI–XVII стст. з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі (2017, 2018 [13]; 2019–2020 [14; 15]). Беларускай кірылічнай кнізе прысвечаны і працы даследчыкаў з Расіі В. Лук’яненкі [16], Т. Афанасьевай [17], А. Вазнясенскага і М. Нікалаева [18]. Беларускія старадрукі, якія найболей захаваліся за межамі нашай краіны, складаюць адпаведную калекцыю – “беларускія кірылічныя выданні”.

Кнігавыдавецкі паток Беларусі за перыяд з канца XVIII ст. да 1917 г. часткова дапаўняецца і за кошт навукова-бібліяграфічных даследаванняў гісторыі кніжнай справы пэўных рэгіёнаў, напрыклад Мінска [19], Полацка [20].

Асноўныя бібліяграфічныя крыніцы, у якіх фіксаваліся друкаваныя выданні за савецкі час, – “Летапіс друку БССР”, а таксама рэтрас-

пектыўныя статыстычныя зборнікі Нацыянальнай кніжнай палаты Беларусі – “Друк Беларускай ССР, 1918–1965” (Мінск, 1967), “Друк Беларускай ССР, 1966–1970” (Мінск, 1972), “Друк Беларускай ССР, 1918–1980” (Мінск, 1983), “Друк Беларускай ССР, 1981–1990” (Мінск, 2002). Аднак што датычыць выданняў як ваеннага часу (1941–1945), так і міжваеннага (1921–1939 гг., асабліва ў Заходняй Беларусі), то і “Летапіс друку БССР” за 1941–1945 гг., складзены Дзяржаўнай бібліятэкай і Бібліяграфічным інстытутам БССР імя У. І. Леніна ў 1947 г., і асноўныя кнігазнаўча-бібліяграфічныя працы, напрыклад, Сяргея Жумара [21] і Юрыя Туронка, перакладзеныя з польскай мовы на беларускую і выдадзеныя ў 2006 г. [22], на сёння патрабуюць дапаўнення, а гэта значыць, і навукова-бібліяграфічных высілкаў, магчыма, па ўзоры створаных электронных рэсурсаў, прысвечаных падпольнаму і партызанскаму друку газет і лістовак [23].

Сярод адкрытых пытанняў – бібліяграфаванне пазацэнзурнага друку, які толькі часткова прадстаўлены каталогам, складзеным Юрыем Лаўрыкам і Ларысай Андросік (1998) [24], а таксама каталогам Расійскай нацыянальнай бібліятэкі “Без цензуры” (СПб., 1999) [25]. Аднак асобныя кніжныя выданні, што такім чынам друкаваліся на тэрыторыі Беларусі ці найболей за яе межамі, не сталі тут аб’ектам для фіксацыі.

Сучасныя айчыныя выданні дзякуючы дзяржаўнаму ўліку праз Нацыянальную кніжную палату Беларусі і яе бібліяграфічныя дапаможнікі “Друк Беларусі” (з 2015 г. статыстычныя зборнікі выпускаюцца ў электроннай форме [26]) атрымліваюць даволі поўнае адлюстраванне і аналітыка-статыстычную характарыстыку. Аднак застаюцца яшчэ праблемныя пытанні паўнаты ўліку, да прыкладу рэлігійных выданняў Беларусі [27] ці выданняў з-за межаў Беларусі. Тым большае значэнне маюць грунтоўныя рэтраспектыўныя бібліяграфічныя працы, створаныя беларусамі-эмігрантамі [28; 29]. Складзеныя ў храналагічным парадку, названыя даведнікі дазваляюць выявіць і пэўныя тэндэнцыі ў развіцці беларускага друку за межамі Беларусі.

Заканчэнне будзе.

Спіс літаратуры

1. Галенчанка, Г. Я. Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны і культурных сувязей Беларусі XV – сярэдзіны XVII ст. / Г. Я. Галенчанка. – Мінск : Беларус. навука, 2008. – 458 с.
2. Гісторыя беларускай кнігі : у 2 т. – Мінск : БелЭн, 2009. – Т. 1 : Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М. В. Нікалаеў ; навук. рэд.: В. В. Антонаў, А. І. Мальдзіс. – 424 с.
3. Ярашэвіч-Пераслаўцаў, З. Кірылічныя выданні з друкарняў Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVIII стст. / З. Ярашэвіч-Пераслаўцаў ; пер. з пол. А. Пятровіч, А. Пяткевіч // Arche. – 2020. – № 4.

4. Нікалаеў, М. Палата кнігапісная: Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стст. / М. Нікалаеў. – Мінск : Маст. літ., 1993. – 239 с.

5. Лаўрык, Ю. Praeliminaria для вывучэння гісторыі габрэйскага і татарскага пісьменства на беларускіх землях. Ч. 1 : Praeliminaria для вывучэння гісторыі габрэйскай кнігі / Ю. Лаўрык // Беларуская кніга ў кантэксце сучаснай кніжнай культуры. – Мінск, 2017. – Вып. 7. – С. 193–262.

6. Ластоўскі, В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі: Спраба паясьніцельнай кнігопісі ад канца X да пачатку XIX ст. / В. Ластоўскі. – Коўна : Адціснута ў друкарні Сакалоўскага і Лана, 1926. – 776 с.

7. Кириллические рукописные книги, хранящиеся в Вильнюсе : каталог / сост. Н. Морозова. – Vilnius : Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008. – 243 p.

8. Кніга Беларусі, 1517–1917 : зводны каталог / Дзярж. б-ка БССР імя У. І. Леніна, БелСЭ ; склад. Г. Я. Галенчанка [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1986. – 615 с., 12 л.

9. Кніга Беларусі, 1517–1917 : зводны каталог / Нацыянальная бібліятэка Беларусі, НДА кнігазнаўства ; склад. каталога: Г. Я. Галенчанка, Т. В. Непарожная, Т. К. Радзевіч ; склад. эл. выд.: Г. У. Кірэева, А. А. Суша, К. В. Языковіч, адказ. рэд. Г. У. Кірэева. – Мінск, 2005. – 1 эл. апт. дыск (CD-ROM).

10. Старопечатные книги кирилловской печати в музеях Белоруссии : каталог / Гос. музей БССР ; сост., автор предисл. Л. Д. Клок. – Минск : Польша, 1985. – 54 [2] с.

11. Каталог выданняў XV–XVI стст. : з фондаў Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея / аўт.-склад. В. І. Шоцік [і інш.]. – Слонім : Слонімскае друкарня, 2003. – 225 [2] с.

12. Киреева, Г. В. Книги кирилловского шрифта XVI – начала XX в. в собрании Национального художественного музея Республики Беларусь : альбом-каталог / Г. В. Киреева, Н. Я. Трифонова ; под науч. ред. Г. Я. Голенченко, Е. В. Карпенко ; Национальный художественный музей Республики Беларусь. – Минск : Белпринт, 2012. – 168 с.

13. Кириллические издания XVI века : из коллекции ЦНБ им. Я. Коласа НАН Беларуси : каталог / НАН Беларуси, ЦНБ им. Я. Коласа ; [сост.: Е. И. Титовец и др. ; ред. колл.: А. И. Груша (глав. ред.) и др. ; предисл.: Е. И. Титовец, П. Д. Скурко]. – 2-е изд. – Минск : Беларус. навука, 2018.

14. Кириллические издания XVII века : из коллекции ЦНБ им. Я. Коласа НАН Беларуси : каталог / НАН Беларуси, ЦНБ им. Я. Коласа ; [сост.: Е. И. Титовец и др. ; предисл.: Е. И. Титовец, П. Д. Скурко, О. А. Губанова]. – Минск : Беларус. навука, 2019. – Вып. 1 : 1602–1620-е гг. / [ред. коллег.: А. И. Груша (глав. ред.) и др.] : – 2019.

15. Кириллические издания XVII века : из коллекции ЦНБ им. Я. Коласа НАН Беларуси : каталог / НАН Беларуси, ЦНБ им. Я. Коласа ; [сост.: Е. И. Титовец и др. ; предисл.: Е. И. Титовец, П. Д. Скурко, О. А. Губанова]. – Минск : Беларус. навука, 2019. – Вып. 2 : 1626–1638 гг. / [ред. коллег.: А. И. Груша (глав. ред.) и др.] : – 2020.

16. Лукьяненко, В. И. Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI–XVII вв. (1491–1600) / В. И. Лукьяненко ; Гос. публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина ; сост. В. И. Лукьяненко. – Ленинград, 1973. – Вып. 1 : 1523–1600. – 197 с.; Лукьяненко, В. И. Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI–XVII вв. (1491–1600) / В. И. Лукьяненко. – Ленинград, 1975. – Вып. 2 : 1601–1654. – 266 с.

17. Афанасьева, Т. А. Каталог белорусских кириллических изданий конца XVII–XVIII вв. / Т. А. Афанасьева ; Гос. публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина ; сост. Т. А. Афанасьева. – СПб., 1993. – Вып. 3 : (1693–1800 гг.). – 103 с.

18. Вознесенский, А. В. Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI–XVIII вв. из собрания отдела редких книг Российской национальной библиотеки / А. В. Вознесенский ; сост.: А. В. Вознесенский, Н. В. Ни-

колаев, [рец.: А. А. Савельев, М. А. Шибяев]. – СПб. : РНБ, 2019. – Вып. 1 : 1523–1600 гг. – 224 с.; Вып. 2 : 1601–1654 гг. – 212 с.

19. **Мінскія выданні 1622–1917 гг.** : каталог / склад. Л. Доўнар // Кніжная справа ў Мінску (канец XVIII – пачатак XX ст.) / Л. Доўнар. – Мінск : БДУКМ, 2015. – С. 236–590.

20. **Баўтовіч, М.** Кнігадруку у Полацку (1774–1829) : бібліяграфічнае выданне / М. Баўтовіч. – Полацк : Выдавецкая ініцыятыва “Полацкае ляда”, 2018. – 204 с.

21. **Жумарь, С. В.** Оккупационная периодическая печать на территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны / С. В. Жумарь ; БелНИИДАД. – Минск, 1996. – 286 с.

22. **Туронак, Ю.** Мадэрная гісторыя Беларусі / Ю. Туронак. – Вільня : Інстытут беларусістыкі, 2006. – 877 с.

23. **Подпольная и партизанская печать Беларуси:** газеты, листовки, рукописные материалы, стенгазеты [Электронный ресурс] / Нац. б-ка Беларуси, Белорус. гос. музей истории Великой Отечеств. войны, Нац. арх. Респ. Беларусь при поддержке Нац. комис. Республики Беларусь по делам ЮНЕСКО ; сост. А. В. Белый ; науч. ред.: Л. Г. Кирюхина, С. И. Азаронок. – Минск : НББ, 2009. – 1 эл. опт. диск (CD-ROM).

24. **Пазацэнзурны перыядычны друк Беларусі (1971–1990)** : каталог / склад. : Ю. Лаўрык, Л. Андросік. – Менск : БГАЦ, 1998. – 170 с.

25. **Без цензуры:** периодика “самиздата” до и после распада СССР в фондах Российской национальной библиотеки : каталог / Рос. нац. б-ка ; [сост. А. С. Асватуров, М. А. Семёнова ; ред. Н. Ю. Стамат]. – СПб. : РНБ, 1999. – 59 с.

26. **Нацыянальная кніжная палата** [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: be.natbook.org.by/statistika-pechati/pechat-belarusi-v-cifrah-za-proshlye-gody.

27. **Указатель православных изданий, вышедших в Беларуси (1983–2003)** / склад. Т. А. Самайлюк // Православная книга в Беларуси / Т. А. Самайлюк. – Минск : Православное братство в честь Святого Архистратига Михаила в г. Минске, 2005. – С. 57–127.

28. **Кіпель, В.** Беларускі друк на Захадзе : бібліяграфія / В. Кіпель, З. Кіпель ; пад рэд. Ю. Гарбінскага і Л. Юрэвіча = Kipel, V. Belarusian Publishing in the West : a bibliography / V. Kipel, Z. Kipel ; ed. by J. Garbinski & L. Yrevich. – Нью-Ёрк ; Варшава, 2006. – 714 с.

29. **Гарбінскі, Ю.** Беларускі рэлігійны друк на Захадзе: пэрыёдыка, графічныя друкі, 1945–2005 : periodicals and graphic prints, 1945–2005 / Ю. Гарбінскі. – Нью-Ёрк ; Варшава : Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва, 2009. – 888 с.